

This article discusses functions and connotations of literary anthroponym Roman Mstyslavich and Daniel Romanovic in J. Struciuk's creations. The comparative analysis of extralingual information becomes one of the problems of this paper.

Key words: denotation, literary anthroponym, onym, Romanovic, Kholmshchyna.

Стаття надійшла до редколегії
11.04.2013 р.

УДК 811.161.2' 367.332

Олександр Межов

Формально-синтаксичні варіанти предикатних синтаксем у структурі простого речення

У статті розглянуто позиційні формально-синтаксичні варіанти предикатних синтаксем у структурі простого речення, проблеми співвідношення формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного рівнів простого елементарного речення в сучасній українській літературній мові. З'ясовано характер симетрії/асиметрії семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структури речення. Виділено й схарактеризовано семантичні варіанти предикатів і відповідних їм субстанційних компонентів, які проаналізовано з погляду їхньої облігаторності/факультативності у формально-синтаксичній структурі елементарного простого речення. Визначено та описано всі центральні й периферійні морфологічні засоби вираження предикатних мінімальних одиниць у зв'язку з семантичними різновидами, їхні типові й нетипові формально-синтаксичні вияви.

Ключові слова: синтаксема, суб'єкт, предикат, об'єкт, синтаксичний зв'язок, член речення, присудок, підмет.

Постановка наукової проблеми та її значення. Функціональний багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць, поширений у сучасному українському мовознавстві, зумовив виділення двох рядів членів речення: формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних, серед яких особливе місце посідають предикатні синтаксеми: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості та предикати кількості [3, с. 92; 6, с. 99; 8, с. 25–30]. Проблема предикатних знаків мови, незважаючи на їх вивчення на матеріалі різних мов (у працях Л. Теньєра, С. Д. Кацнельсона, Ч. Філлмора, У. Чейфа, М. Д. Степанової, Г. Гельбіга, А. М. Мухіна, Г. О. Золотової, Д. С. Станишевої, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, Т. Є. Масицької, М. В. Мірченка та ін.), залишається однією з найбільш дискусійних. Деякі питання, пов'язані з їхнім системним вивченням, ще не отримали аргументованого розв'язання. У трактуванні окремих положень маємо суттєві розбіжності. Отже, **актуальність** пропонованого дослідження зумовлена, з одного боку, посиленням інтересом лінгвістичної науки до проблем аналізу конститутивних одиниць синтаксису, багаторівневої організації речення, з іншого – потребою цілісного й системного опису всієї сукупності предикатних синтаксем у тісному взаємозв'язку їхніх семантичних, морфологічних і формально-синтаксичних варіантів.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз формально-синтаксичних варіантів предикатних синтаксем у семантично елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови. Поставлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: схарактеризувати основні вияви предикатів у формально-синтаксичній структурі речення; визначити частиномовне вираження предикатних знаків у різних реченневих позиціях; виявити симетричні та асиметричні кореляції семантико-синтаксичної структури різнотипних простих речень із їхнім формально-синтаксичним членуванням. Дослідження ґрунтується на матеріалі сучасної української літературної мови.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. З морфологічним та семантичним варіюванням предикатних синтаксем тісно пов'язаний їхній формально-синтаксичний вияв у реченні. Основний позиційний варіант предиката у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення – присудок, односкладного – головний член, співвідносний із при-

судком. Формально-синтаксична і семантико-синтаксична структури речення, незважаючи на свою відносну автономність, перебувають у тісних взаємовідношеннях. У системі мови переважає тенденція до симетрії між обома структурами речення. Предикати дії завжди корелюють із простим дієслівним присудком: *Річард ліпить з неї [індіанки] статую натуральної величини* (Леся Українка); *Городи копають жінки біля хат* (І. Нехода); *Дід Іван косив траву* (Д. Павличко). Так само, симетричні співвідношення предикатів процесу і простого дієслівного присудка, пор.: *Кипить вода* (О. Гончар); *Сивіють матері* (І. Нехода); *Квітне деревце* (І. Нехода); *Зінька хворіла* (Б. Харчук). Таку ж відповідність формальної та значеннєвої структур маємо у двоскладних конструкціях із прикметниковими предикатами якості або стану, напр.: *Рая висока* (Б. Харчук); *Вода була тепла* (О. Гончар); *Подібна ж та бабуся До матері моєї* (Д. Павличко). У формально-синтаксичній структурі речення вони разом із дієслівними зв'язками, корелюють із прикметниковим різновидом складеного іменного присудка.

Подібно до предикатів якості, предикати кількості так само реалізують складений іменний присудок, але з числівниковою основною частиною. Його називають числівниковим різновидом іменного складеного присудка, який на відміну від прикметникового, в елементарному двоскладному реченні поєднується з підметом – виразником кількісної ознаки суб'єкта (у нетиповій для нього формі родового відмінка) [2, с. 111]. Пор.: *Яблунь сім*; *Хлопців – двоє*; *Переможців було троє*; *Квітів буде багато*. У неелементарному двоскладному реченні з підметом у формі називного відмінка може поєднуватися числівниковий складений присудок, виражений дієслівними невластивими зв'язками *становити*, *дорівнювати*, *налічувати*, *нараховувати*, *сягати/сягнути* та ін.) та числівниково-іменниковою сполукою в ролі основної частини, пор.: *Прибуток становить сто тисяч гривень*; *Вартість будматеріалів дорівнює 10 000 гривень*; *Викладацький склад налічує п'ятдесят професорів*; *Борг сягнув 10 мільйонів доларів США*.

Структурам, сформованим предикатом та носієм кількісно-вікової ознаки, що точно або приблизно визначають вік істоти або предмета, відповідає односкладне одноособове (безособове) речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою), рідше – двоскладне речення з числівниковим складеним присудком, пор.: *Місту – 900 років*; *Ювілярові – 60*; *Синові буде 18*; *Собору – років двісті*; *Дідові виповнилося сімдесят*; *Колезі стукнуло п'ятдесят*; *Юнак має 16 років*. У складеному головному членові односкладного одноособового речення чільне місце посідають різні форми дієслівної власне-зв'язки *бути*: *Тобі тільки неповні сімнадцять...* (Б. Харчук); *Синові тоді було років десять*; *Директорові буде 60*. Роль невластивих зв'язок виконують дієслова *виповнитися*, *сповнитися*, *минути*, *стукнути*, *перевалити*, *добігти*, *набігти* та ін., які розрізняються за своїми значеннєвими відтінками та стилістичними характеристиками, пор.: *Тані ще не сповнилось вісімнадцяти* (О. Гончар); *Дарці набігало шістнадцять років* (Ю. Яновський). У двоскладних реченнях вживана дієслівна невластива зв'язка *мати*, яка надає кількісно-віковій ознаці предиката відтінку володіння (*Брат має 30 років*), а також – *досягти*, що частково зближує її за значенням із дієслівною невластивою зв'язкою *минути* (пор.: *Братові минуло 30 років* і *Брат досяг 30 років*).

Різноманітніші та складніші – кореляції предикатів стану, що зумовлено їхньою значеннєвою неоднорідністю та можливістю реалізації кількома частининомовними одиницями, серед яких – дієслова із семантикою стану, прикметники, прислівники, іменники і один нечастининомовний клас одиниць – зв'язки, кваліфіковані в нових теоретичних студіях як окремий тип службових слів-морфем [5, с. 329]. Дієслівні предикати із семантикою розумового стану істоти на зразок *знати*, *вірити*, *вважати*, *пам'ятати* і т. ін., емоційно-оцінного ставлення (*кохати*, *любити*, *ненавидіти*, *бентежити*, *вабити*, *вражати*, *гнівити*, *гордитися*, *дивувати*, *жаліти*, *засуджувати*, *захоплюватися*, *милуватися*, *оцінювати*, *подобатися*, *полонити*, *хвилювати*, *цікавити*, *чарувати*, *шанувати*), корелюють із простим або складеним дієслівним присудком двоскладного речення, напр.: *Хотів би я знати, про що той струмочок У мріях своїх гомонить між травою?* (П. Тичина); *Так ніхто не кохав* (В. Сосюра); *Мене приваблював порт* (Ю. Яновський). Такі ж співвідношення виявляють предикати буття – дієслова локативного стану, існування, наявності (*бути*, *перебувати*, *опинятися*, *розташовуватися*; *існувати*, *жити*); володіння (*володіти*, *мати*), напр.: *Як вона й дійде до тої Щербанівки. Ніде ж не була ще в далекій дорозі...* (Б. Харчук); *Полк, який втратив прапор, розформовується! Не існуватиме більше!* (О. Гончар); *Недовго жив він на віку* (В. Сосюра); *Тільки пострілами міг він окликнутись до живих, дати їм знати про себе, що він є, існує, живе* (О. Гончар).

Предикати результативного стану, разом із дієслівною зв'язкою, перебувають у позиції складеного іменного присудка дієприкметникового різновиду: *Ісус Христос розп'ятий був не раз* (Л. Костенко); *Мій перший віри написаний в околі* (Л. Костенко). Якщо предикат стану (фізичного, психоемоційного, розумового, відсутності, результативного тощо) виражений безособовою дієслівною формою або предикативним прислівником із дієслівною зв'язкою, то він співвідноситься з головним членом односкладного безособового (одноособового) речення, пор.: *У степу було безлюдно* (Б. Харчук); *Мокро надворі* (Ю. Яновський); *Йому зробилося душно* (О. Гончар); *Мені аж стало жарко* (Ю. Яновський); *В кімнаті нікого не було* (Б. Харчук); *Через ремонт двері зачинено для відвідувачів музею* (із газети); *Злочин розкрито* (із газети).

Окремої уваги заслуговують такі різновиди предикатів стану, як предикати тотожності/нетотожності та входження (класифікації), репрезентанти яких у формально-синтаксичній структурі речення – не весь складений іменний присудок, а лише його зв'язковий компонент (форми дієслівної власне- чи невласне-зв'язки). Цей несиметричний тип співвідношень між компонентами семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури речення виокремлюють лише у деяких дослідженнях, зазначаючи, що він притаманний, насамперед, дієслівним власне- та невласне-зв'язкам, поєднаних з іменниковою частиною іменного складеного присудка, що корелює в семантично елементарному реченні з непередикатним іменниковим компонентом із функцією композитива, рідше – компонента [4, с. 41–42, 53–55; 7, с. 94–98; 9, с. 94]. Безпосередньо з дієслівним зв'язковим компонентом іменного складеного присудка співвіднесені, на думку К. Г. Городенської, предикати станової семантики чотирьох значеннєвих груп: 1) предикати входження/невходження; 2) предикати тотожності; 3) предикати називання; 4) предикати подібності [7, с. 94]. Спеціалізований виразник предикатної мінімальної одиниці входження/невходження (класифікації) – дієслівна власне-зв'язка *бути*. Її нульова форма теперішнього часу вживана з називним відмінком іменника, а вербалізована форма ϵ – з називним і орудним відмінками іменника. Ці зв'язкові форми поєднують підмет та іменникову частину іменного складеного присудка, лексичне наповнення яких скоординоване: іменник в основній частині складеного присудка виражає якусь сукупність, спільність (клас, розряд тощо), а підмет називає конкретний предмет або істоту, що входить як складник до цієї сукупності, пор.: *Азалія – вічнозелений кущ*; *Ковила – багаторічний посухостійкий злак*; *Вуж – це плазун*. Форми дієслівних власне-зв'язок *становити*, *являти собою* обмежені у своєму вжитку як засоби реалізації предикатів входження (класифікації). Вони можливі, передусім, там, де залежний від такого предиката композитив виражає не однослівна іменникова назва, а двослівна (багатослівна), до якої входять іменники *клас*, *тип*, *підтип*, *вид*, *група*, *сукупність*, *комплекс*, *конструкція* і под. Напр.: *Номінативні речення становлять підтип односкладних конструкцій*; *Двоскладні речення являють собою конструкції з двома головними членами – підметом і присудком*.

Нульова форма теперішнього часу дієслівної власне-зв'язки *бути* (рідше її форма ϵ) корелює з предикатом абсолютної тотожності семантично елементарного речення, якщо один залежний від нього непередикатний іменниковий компонент (носії стану ототожнення) визначає істоту чи конкретний предмет, який денотативно ототожнений із іншою істотою або конкретним предметом, вираженим другим залежним від предиката тотожності непередикатним іменником (об'єктом ототожнення). У формально-граматичній структурі речення із носієм стану ототожнення корелює підмет, а з об'єктом ототожнення – іменникова частина складеного присудка, напр.: *Дочка Прометея – це Леся Українка*; *Номінатив – це називний відмінок*; *Інфінітив – це неозначена форма дієслова*.

Предикат називання корелює зі зв'язковою частиною іменникового складеного присудка, вираженою нульовою формою теперішнього часу, зрідка формою ϵ власне-зв'язки *бути* та найчастіше дієслівними невласне-зв'язками *називатися*, *зватися*, *іменуватися*, *величатися* і под. Об'єкт називання співвіднесений із іменною частиною присудка у формах називного та орудного відмінків, пор.: *Вона – Оксана*; *Директор – Ігор Васильович*; *Річка є Прип'яттю*; – *Анхіала премудрого я величаюсь Сином* (із журналу); – *До вас приїхав ваш брат, назвався Юрієм* (Б. Харчук). Аналогічно предикати подібності із носієм ознаки та об'єктом порівняння у формально-синтаксичній структурі елементарного речення співвіднесені відповідно з дієслівною зв'язкою (найчастіше її нульовою формою), підметом та іменниковою частиною складеного присудка, перед якою можуть вживатися порівняльні вказівні частки *як*, *наче*, *ніби*, *то*, *це*, пор.: *Наш народ – це ж океан* (П. Тичина); *Кожен новий фільм – як заповіт* (О. Гончар); *Місяць на сивій скелі – наче бетону відро* (Д. Павличко); *Натхнення – то гроза* (Д. Павличко).

Отже, на противагу прикметниковому різновидові складеного іменного присудка, який представлений цілісною сполукою предиката якості зі зв'язковим компонентом, іменниковий різновид розчленований між предикатним і непередикатним компонентами семантично елементарного простого речення: зв'язковий компонент присудка корелює з предикатною мінімальною одиницею, а іменниковий – найчастіше з об'єктною. Лише в іменникових двоскладних реченнях кваліфікації, складений іменний присудок співвіднесений із предикатною мінімальною одиницею, вираженою сполукою іменника-назви професії, виду занять, соціального становища з дієслівною зв'язкою: *Восени Віталік буде студентом* (О. Гончар). Про це недвозначно висловлювався В. В. Богданов, який вважав, що дієслівна зв'язка може переводити непередикатне значення у предикатне, внаслідок чого іменник здатний мати власні аргументи [1, с. 108]. У. Л. Чейф, розглядаючи явища деривації, зараховує предикативні іменники до особливого виду деривації, за якого іменники перетворюються на предикати стану [10, с. 165–166].

У випадках асиметричної побудови речення, формально-синтаксичні члени набувають нетипової для них ролі у значеннєвій організації речення. Однакові за формально-синтаксичною будовою двоскладні речення можуть бути неоднорідними за семантико-синтаксичною організацією. Носії ознаки перебувають у підметовій позиції, а предикати – у присудковій лише у типових виявах. Такі взаємовідношення мінімальної семантико-синтаксичної одиниці і члена речення – не закономірність тому, що мінімальні одиниці з предикатним значенням або їхні компоненти можуть виступати в нетиповій підметовій позиції. Позицію називного підметового можуть заступати мінімальні одиниці із значенням дії, процесу, стану у формі інфінітива, набуваючи тут відтінків носія ознаки: *Спинитися – вмерти з відчаю й знемоги* (М. Бажан). Пор. *Зупинка – смерть з відчаю й знемоги*. За таким же принципом відбулося переміщення предиката кваліфікативного стану в підметову позицію носія ознаки з позиції іменного складеного присудка, до структури якого входить іменник здебільшого у формі орудного відмінка та інфінітив дієслова-зв'язки *бути, стати, залишатися* і под.: *Стати переможцем, залишитися ним, втримати таку честь було його давньою мрією* (О. Гончар); *Бути лікарем – його покликання*. Такі переміщення зумовлені потребами актуального членування речення – виділення комунікативного центру повідомлення.

Семантико-синтаксична і формально-синтаксична структури речення можуть мати різну кількість компонентів. Зокрема, семантико-синтаксична будова елементарного речення з аналітичними предикатами *властивий, притаманний, характерний* та ін. у поєднанні з абстрактними іменниками двокомпонентна: *носій якісної ознаки + предикат якості*, тоді як формально-синтаксична організація таких речень трикомпонентна: керований другорядний член речення + присудок + підмет. Напр.: *Обдарованим людям властива наполегливість у досягненні мети; Поетові притаманна рішучість; Для поезії характерна образність*. Як бачимо, називний відмінок, що входить до складу предикатної мінімальної одиниці, перебуває в позиції підмета, а прикметниковий компонент – складеного іменного присудка.

Розбіжності у семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному членуванні речення простежуємо у конструкціях, предикати яких виражені метафоричними сполуками слів, носій стану – знахідним або орудним відмінком, прийменниково-відмінковими формами іменників: *Жах ... переслідував юнака* (О. Гончар); *Думка ... заволоділа нею* (Б. Харчук); *З батьком трапився напад* (О. Гончар); *Серед підприємців поширюється невдоволення...* (із газети); *У Гоголя рано виник інтерес до фольклору* (з журналу); *Вже прокинулись мрії і співи в мені...* (Леся Українка). У поданих реченнях із семантико-синтаксичного погляду виділяємо дві мінімальні одиниці (носій ознаки і предикат, що складається з двох елементів: особового дієслова та абстрактного іменника у називному відмінку), а з формально-синтаксичного погляду – три члени речення (підмет, присудок і керований другорядний член речення). Аналогічно до попередніх прикладів, у позиції підмета перебуває називний відмінок як елемент предикатної мінімальної одиниці із значенням стану. Дієслівний компонент предиката виконує свою типову формальну функцію присудка.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у системі мови симетричне співвідношення між формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурами речення з різними типами предикатних синтаксем – показове, хоча явища асиметрії реально трапляються в мовленні досить часто. Перспективні у цьому напрямі дослідження позиційних комунікативних варіантів предикатних синтаксем і кореляційних зв'язків семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структур простого речення.

Джерела та література

1. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монографія] / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматики укр. мови] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсар», 2004. – 400 с.
6. Городенська К. Г. Дери́вация синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
7. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. пр. на пошану члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця] / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 391 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
9. Косенко К. О. Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Косенко Катерина Олександрівна. – К., 2009. – 192 с.
10. Чейф У. Л. Значение и структура языка : [монографія] / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

11. Бажан М. Політ кризь бурю : вибр. твори / Микола Бажан. – К. : Криниця, 2002. – 608 с.
12. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
13. Нехода І. Поезії. Казки / Іван Нехода. – К. : Веселка, 1986. – 206 с.
14. Павличко Д. В. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 : Вірші ; поеми / Д. В. Павличко. – К. : Укр. енцикл., 2008. – 608 с.
15. Сосюра В. Вибрані твори : у 2 т. / Володимир Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000. – Т. 1 : Поетичні твори. – 645 с.
16. Тичина П. Золотий гомін : вибр. твори / Павло Тичина. – К. : Криниця, 2008. – 608 с.
17. Українка Леся. Твори : в 4 т. / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1981. – Т. 1 : Поетичні твори. – 1981. – 541 с. ; т. 2 : Драматичні твори. – 1981. – 528 с.
18. Харчук Б. Твори : в 4 т. Т. 1 : Майдан. Межі і безмежжя : романи / Борис Харчук. – К. : Дніпро, 1991. – 539 с.
19. Яновський Ю. Оповідання; романи; п'єси / Юрій Яновський. – К. : Наук. думка, 1984. – 578 с.

Межов Александр. Формально-синтаксические варианты предикатных синтаксем в структуре простого предложения. В статье рассмотрены позиционные формально-синтаксические варианты предикатных синтаксем в структуре простого предложения, проблемы соотношения формально-синтаксического и семантико-синтаксического уровней простого элементарного предложения в современном украинском литературном языке. Выяснен характер симметрии/асимметрии семантико-синтаксической и формально-синтаксической структуры предложения. Выделены и схарактеризованы семантические варианты предикатов и соответствующих им субстанциальных компонентов, которые проанализированы с точки зрения их облигаторности/факультативности в формально-синтаксической структуре элементарного простого предложения. Определены и описаны все центральные и периферийные морфологические средства выражения предикатных минимальных единиц в связи с семантическими разновидностями, их типичные и нетипичные формально-синтаксические проявления.

Ключевые слова: синтаксема, субъект, предикат, объект, синтаксическая связь, член предложения, сказуемое, подлежащее.

Mezhov Oleksandr. Formal-Syntactic Variants of the Predicate Syntaxem in the Structure of Simple Sentence. In the article the position formal-syntactic variants of the predicate syntaxem are considered in the structure of simple sentence, problems of correlation of formal-syntactic and semantic-syntactic levels of simple elementary sentence in modern literary Ukrainian. Character of symmetry/asymmetry of semantic-syntactic and formal-syntactic structures of a sentence is turns out. The semantic variants of predicates and proper to them substation components are selected and characterized; the last ones from point of their obligation / optional in the formal-syntactic structure of an elementary simple sentence are analysed. All central and peripheral morphological facilities of expression of predicate minimal units in connection with semantic varieties, their typical and untypical formal-syntactic variants are determined and described.

Key words: syntaxema, subject, predicate, object, syntactic connection, part of sentence.

Стаття надійшла до редколегії
15.04.2013 р.